

Jacek Kwosek

Kategoria miłosierdzia w kazaniach księdza Piotra Skargi

Wydawnictwo
Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2013

Kategoria miłosierdzia
w kazaniach
księdza Piotra Skargi

NR 3029

Jacek Kwosek

Kategoria miłosierdzia
w kazaniach
księdza Piotra Skargi

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2013

Redaktor serii: Historia Literatury Polskiej
Marek Piechota

Recenzenci
ks. Andrzej Bruździński
Piotr Wilczek

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Cnota miłosierdzia	19
1.1. Uwagi wstępne	19
1.2. <i>Kazania o miłosierdziu</i>	23
1.3. <i>Pobudki do Bractwa Miłosierdzia</i>	41
1.4. <i>Kazania na niedziele i święta</i>	48
1.5. Uwagi końcowe	101
Rozdział 2	
Przegląd topiki dotyczącej miłosierdzia	109
2.1. O toposach w ogólności	109
2.2. Człowiek jako dłużnik Pana Boga	113
2.3. Męka i śmierć Chrystusa jako wyraz miłości/miłosierdzia	122
2.4. Miłosierdzie/jałmużna, które odpuszczają grzechy	124
2.5. Uczynki jako warunek zbawienia	127
2.6. Miłosierdzie zginąć nie da	130
2.7. Miłosierdzie/jałmużna jako zysk	132
2.8. Jałmużnik jako zapobiegliwy gospodarz; jałmużnik jako siewca	133
2.9. Bogactwo jako przeszkoda w zbawieniu	135
2.10. Topos ubożego jako Chrystusa	137
2.11. Miłość/miłosierdzie jako rzeczy łatwe; miłość/miłosierdzie, do których każdy jest zobowiązany; nakazane, a więc możliwe	139
2.12. Miłosierdzie wieczne za doczesne; dary duchowe za cielesne	144

2.13. Niedostateczność człowieka jako źródło miłości i wspólnoty; znaczenie nędzy w Bożych planach	149
2.14. Człowiek jako żebrak Boga	151
2.15. Bóg jest wielki, a człowiek mały	153
2.16. Miłość płynąca z wdzięczności	155
2.17. Miłość/miłosierdzie jako uczucia spontaniczne <i>resp.</i> naturalne	157
2.18. Jałmużna, która upodabnia do Boga; miłosierdzie jako obraz Boży w człowieku; człowiek jako obraz Boga	159
2.19. Człowiek jako syn Boży	164
2.20. Topos wspólnej natury	167
2.21. Bóg/Chrystus jako krewny/powinowaty	170
2.22. Oliwa miłości/miłosierdzia	171
2.23. Miłosierny Samarytanin	175
2.24. Tabita	177
2.25. Wdowa z Sarepty Sydońskiej	179
2.26. Dobry Łotr	182
2.27. Uwagi końcowe	184

Rozdział 3

Miłosierdzie Boskie i ludzkie	191
3.1. Uwagi wstępne	191
3.2. <i>Genus propheticum</i>	194
3.3. Jezus surowy; groza Bożego sądu	203
3.4. Od bojaźni niewolniczej do miłości	213
3.5. Miłosierdzie Boże	222
3.6. Bóg Dobrodziej	234
3.7. Uwagi końcowe	237
Zakończenie	241
Bibliografia	249
Summary	253
Résumé	254

Wstęp

Jedną z postaci, które wycisnęły trwałe piętno na historii polskiej literatury, był ks. Piotr Skarga. Niniejsza praca ma na celu przedstawienie poglądów królewskiego kaznodziei na miłosierdzie. Choć literatura dotycząca Piotra Skargi jest obszerna¹, to jednak prac poświęconych w całości kategorii miłosierdzia jest bardzo niewiele². Na ogół mówi się o miłosierdziu w kontekście działalności charytatywnej założyciela Bractwa Miłosierdzia. Tadeusz Grabowski³ pisze o działalności dobroczynnej autora *Kazań o miłosierdziu* jako o wyzwaniu wobec tendencji epoki:

Dokonał tego w wieku wybujałego indywidualizmu, rosnących potrzeb materialnych, przepychu, idącego w parze wraz z egoizmem warstwy rządzącej⁴.

Grabowski przedstawia najważniejsze treści *Kazań o miłosierdziu*, które zostały wygłoszone z okazji utworzenia Bractwa Miłosierdzia, po czym stwierdza:

---

¹ Por. J. STARNAWSKI: *Piotr Skarga w legendzie wieków*. „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 3, s. 3–46. W artykule znaleźć można omówienie stanu badań nad Piotrem Skargą i jego tekstami do 1965 roku.

² Jeśli nie liczyć książki J. URBAN: *Ksiądz Skarga Powęski a Caritas* (Wilno 1936), która ma charakter popularny.

³ T. GRABOWSKI: *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce XVI wieku*. Kraków 1913.

⁴ Ibidem, s. 340.

Na tle subtelnej i wiotkiej myśli o miłosierdziu, zabłysł przepyszny haft obrazów, których odcienia zmieniał kaznodzieja bez trudu. Dorównywał sztuce św. Grzegorza z Nazyanzu, który umiał rozwijać najprostsze tematy; wszedł w ścisły związek z otaczającą rzeczywistością, jak św. Jan Chryzostom, wypowiadał swą rzecz z plastyką św. Hieronima⁵.

W innym miejscu pisze, że

w kazaniu o miłosierdziu przewyższył [Skarga – dop. J.K.] wszystko, co dotąd polskie kaznodziejstwo wydało⁶.

Badacz zdaje się też sugerować pewien związek między postawą miłosierdzia Piotra Skargi oraz jego późniejszym zaangażowaniem w naprawę Rzeczypospolitej.

Również Stanisław Windakiewicz⁷ czyni pewne uwagi na ten temat. Jego zdaniem, Piotr Skarga nie miał własnego systemu etycznego i nigdy nie żywił ambicji, by takowy stworzyć. Królewski kaznodzieja chciał po prostu głosić naukę Kościoła. Po pierwsze, etyka Skargi jest przede wszystkim praktyczna; wyraża się w działaniu, stąd jego aktywność w zakładaniu różnych instytucji charytatywnych. Po wtóre, jest to etyka formalistyczna, kładąca nacisk na skrupulatność, punktualność, ustalone zwyczaje. Dlatego nie zezwala na pomoc spontaniczną, kierowanie się porywem serca, lecz wymaga, aby pomaganie przebiegało w sposób uporządkowany.

W 1936 roku w „Ruchu Charytatywnym” ukazało się kilka artykułów poświęconych miłosierdziu u Piotra Skargi. I tak, ks. Franciszek Kwiatkowski⁸ nazywa jezuitę polskim Wincentym à Paulo. Miłosierdzie nie jest u Skargi „czysto rozumową filantropią”, lecz wiąże się ze słowami Chrystusa: „Cokolwiek uczyniliście jednemu z moich braci najmniej-

⁵ Ibidem, s. 354.

⁶ Ibidem, s. 353.

⁷ S. WINDAKIEWICZ: *Piotr Skarga*. Kraków 1925. Wspomnieć warto, że fragmenty tej książki ukazywały się na łamach „Przeglądu Powszechnego” w 1912 roku w związku z rocznicą śmierci Piotra Skargi.

⁸ F. KWIATKOWSKI: *Ojciec ubogich*. „Ruch Charytatywny” 1936, R. XIX.

szych, mnieście uczynili”⁹. Z kolei ks. Józef Cyrek¹⁰ omawia *Czytania Bractwa Miłosierdzia*, a także streszcza *Kazania o miłosierdziu*. Jur Leżeński¹¹ zwraca uwagę, że miłosierdzie według wielkiego kaznodziei nie ogranicza się tylko do działalności charytatywnej:

Pojęcie miłosierdzia jest szerokie, jest ogromne, wszystko pochłaniające i wszystko wypełniające¹².

Przytacza też zdanie Piotra Skargi o sprawiedliwości –

większa to rzecz, niżli żebraki karmić.

Józef Szkudelski¹³ podejmuje natomiast temat duszpasterstwa społecznego autora *Kazań sejmowych*. Przedstawia kontekst społeczno-ekonomiczny jego kaznodziejstwa. Koncentruje się głównie na opisie działalności dobroczynnej królewskiego kaznodziei oraz założonych przez niego instytucji, ale omawia też poglądy Skargi na temat miłosierdzia i ich wpływ na kształt jego duszpasterstwa. Zdaniem Szkudelskiego:

Duszpasterstwo społeczne Ks. Skarga oparł przede wszystkim na dobrze ujętej w praktycznym zastosowaniu miłości bliźniego, która stała się podłożem zorganizowanych przez niego dzieł miłosierdzia¹⁴.

O charytatywnej działalności Piotra Skargi pisze również Janusz Tazbir¹⁵. Sytuuje ją w szerszym kontekście poglądów społecznych królewskiego kaznodziei, według którego państwo jest pewnym organizmem,

⁹ Mt 25,40.

¹⁰ J. CYREK: *Ks. Piotr Skarga apostołem miłosierdzia*. „Ruch Charytatywny” 1936, R. XIX.

¹¹ J. LEŻEŃSKI: *Skarga wśród naszych czasów*. „Ruch Charytatywny” 1936, R. XIX.

¹² Ibidem, s. 218.

¹³ J. SZKUDELSKI: *Duszpasterstwo według księdza Piotra Skargi*. Włocławek 1936, s. 170–202; IDEM: *Duszpasterstwo społeczne według Księdza Piotra Skargi*. „Ateneum Kapłańskie” 1936, R. 22, T. 37: s. 417–438; T. 38: s. 31–41.

¹⁴ Ibidem, s. 191–192.

¹⁵ J. TAZBIR: *Piotr Skarga – szermierz kontrreformacji*. Warszawa 1978.

w którym każdy powinien mieć swoje miejsce. Tymczasem wyzysk chłopów sprzeciwia się tej zasadzie. Badacz podkreśla interwencyjny i społeczny charakter etyki Piotra Skargi. W odniesieniu do problemu żebractwa zauważyć można u założyciela Bractwa Miłosierdzia zarówno podejście średniowieczne, jak i nowożytnie. Opowiada się zatem za ścisłym nadzorem nad ubogimi (tendencja nowożytna), ale i zachowaniem samej instytucji żebractwa. Wypowiadając się o Bractwach Miłosierdzia, Tazbir zauważa, że były to również grupy nacisku – „zwarte korporacje przeniknięte duchem żarliwości religijnej”.

O miłosierdziu u Skargi pisze w swojej książce¹⁶ ks. Kazimierz Drzymała, lecz temat ten podejmuje również w kontekście dzieł miłosierdzia. Przytacza jednak i komentuje kilka cytatów dotyczących tego problemu, zaczerpniętych z kazań wielkiego polskiego jezuitę. W pracy Drzymały znajdujemy też stwierdzenie, że Skarga sporo miejsca w kazaniach poświęcił miłosierdziu. Badacz stara się przedstawić duchową sylwetkę kaznodziei i omówić niektóre jego poglądy teologiczne. Z kolei Tadeusz Żychiewicz w *Żywotach*¹⁷ poświęcił Piotrowi Skardze osobny esej. Stawia w nim między innymi tezę, że miłosierdzie jest wręcz centralną kategorią teologii królewskiego kaznodziei. Jednakże nie analizuje dokładnie tej tezy w świetle źródeł.

Jerzy Misiurek¹⁸ omawia zagadnienie miłości miłosiernej u jezuitę z punktu widzenia teologii duchowości. Pisze:

Miłość bliźniego uznawał Skarga za znak naszego duchowego życia w Bogu. Bliźnim – według niego – jest każdy człowiek, zwłaszcza cierpiący nędzę, potrzebujący pomocy¹⁹.

Wynika to z faktu, iż wszyscy ludzie mają wspólną naturę, mianowicie są stworzeni na obraz i podobieństwo Boże. Po wtóre, wszyscy zostali odkupieni przez Chrystusa. Przykazanie miłości jest testamentem Jezusa. Miłość przynosi zgodę, i odwrotnie: bez zgody nie ma miłości.

¹⁶ K. DRZYMAŁA: *Książdz Piotr Skarga SI 1536–1612*. Kraków 1984.

¹⁷ T. ŻYCHIEWICZ: *Żywoty*. T. 2. Kalwaria Zebrzydowska 1989.

¹⁸ J. MISIUREK: *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*. T. 1. (W[iek] X–XVII). Lublin 1994.

¹⁹ Ibidem, s. 195.

Przykładem prawdziwej miłości jest Jezus Chrystus²⁰. Bez miłosierdzia nie ma chrześcijaństwa. Jednocześnie Misiurek tak podsumowuje swoje wywody na temat koncepcji pokuty u królewskiego kaznodziei:

Można więc zauważyć, że Skarga ukazuje Boga nie tyle jako miłosiernego Ojca, choć i te motywy dochodzą do głosu, co zwłaszcza jako sprawiedliwego Sędziego – misterium tremendum²¹.

Wprawdzie człowiek może i powinien liczyć na miłosierdzie Boże, lecz najpierw musi się nawrócić i żałować za grzechy. W kontekście antyprotestanckich polemik Piotra Skargi istotne wydaje się stwierdzenie, że człowiek nie może polegać przed Bogiem na własnych zasługach.

Zdaniem Stanisława Obirka²², poglądy Skargi na miłosierdzie, przedstawione w *Kazaniach o miłosierdziu*, stanowią – jeśli nie liczyć tekstu *O jedności Kościoła Bożego* – jego najbardziej oryginalny wkład do teologii.

Tak naprawdę Skarga był sobą, gdy zakładał Bractwo Miłosierdzia i podobne mu instytucje charytatywne, i gdy do coraz liczniejszych członków i entuzjastów tej nowej formy bycia chrześcijaninem wygłaszał kazania, układał statuty i drobiazgowie nieraz przepisy²³.

Autor zastrzega jednak, że jest to teza dyskusyjna i wymaga dalszych badań. Władysław Roczniak²⁴ uznaje wielkie znaczenie problematyki

²⁰ Idea naśladowania Chrystusa pojawia się u Piotra Skargi, aczkolwiek, z uwagi na preferowanie *vita activa*, na Tomasz a Kempis starał się Skarga nie powoływać. Por. K. GÓRSKI: *Zarys dziejów duchowości katolickiej w Polsce*. Kraków 1986, s. 162.

²¹ J. MISIUREK: *Historia i teologia...*, s. 184.

²² S. OBIREK: *Koncepcja miłosierdzia w pismach księdza Piotra Skargi SJ*. W: *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Red. U. AUGUSTYNIAK, A. KARPIŃSKI. Warszawa 1999, s. 19–29.

²³ Ibidem, s. 20.

²⁴ W. ROCZNIAK: *Piotr Skarga, Philantropist of the Counter-Reformation*. „The Polish Review” 2007, T. 52, z. 1, s. 37–100.

miłosierdzia oraz działalności charytatywnej w życiu i twórczości Piotra Skargi:

Piotr Skarga's contributions to the Early-Modern Polish philanthropic environment have been great and varied; indeed, there is no question of their premier significance in the charitable field²⁵.

W swej obszernej pracy *Rocznik* systematycznie przedstawia zarówno poglądy Skargi na miłosierdzie, jak i jego działalność charytatywną. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że zdaniem badacza:

Skarga never could perceive poverty as a social ill; his charitable institutions were therefore not designed to eliminate, or even to combat it. [...] The poor fulfilled a specific function by being poor – to allow those well off to justify wealth by performing acts of mercy²⁶.

Przywołani autorzy zdają się zgadzać, że miłosierdzie jest dla kaznodziei nader istotną kategorią. Najdalej posuwa się w rozważaniach Tadeusz Żychiewicz, twierdząc, że

wszystkie węzłowe wydarzenia Pisma św., a zwłaszcza Wciele nie Syna Bożego, śmierć krzyżową i odkupienie, widział w perspektywie dobroci i miłosierdzia; także i Eucharystię [...] Bóg jest dobry, Bóg jest miłością i miłosierdziem²⁷.

Wniosek ten wyciągnął najprawdopodobniej na podstawie *Kazań o miłosierdziu*, bo z nich zaczerpnął większość cytatów. Czy jednak taki sam obraz zawarty został w innych kazaniach królewskiego kaznodziei? Czy rzeczywiście w teologii Piotra Skargi miłosierdzie stanowi kategorię centralną? Praca ta jest próbą odpowiedzi na postawione pytania. Jednocześnie chcemy ustalić, czy Skarga wypracował spójną koncepcję

²⁵ Ibidem, s. 93.

²⁶ Ibidem.

²⁷ T. ŻYCHIEWICZ: *Żywoty...*, s. 133–134.

miłosierdzia i czy jego poglądy w tej materii podlegały ewolucji. Po wtóre, zamierzamy porównać to, co pisał o miłosierdziu ludzkim, z tym, co pisał o miłosierdziu Bożym.

Sam termin *miłosierdzie* ma jednak bardzo szeroki zakres znaczeniowy. *Słownik staropolski*²⁸ podaje następujące synonimy: współczucie, litość, zlitowanie się, zmiłowanie się, *miseriordia*, *animus misericors*, *miseratio*. A ponadto: miłość, przychylność, sympatia, *amor*, *caritas*. Z kolei *Słownik polszczyzny XVI wieku*²⁹ wymienia znaczenia: litość, łaskawość, współczucie okazywane komuś czynnie, darowanie uraz, miłość bliźniego, *miseriordia*, *miseratio*, *commiseratio*, *clementia*. Ponadto w odniesieniu do Boga: jeden z atrybutów Boga w Trójcy Świętej, także obejmujący całokształt stosunku Boga do człowieka (przebaczenie win, obdarzanie łaskami, miłość do człowieka, obietnica zbawienia). Wreszcie, *miłosierdzie* oznacza miłość.

W Biblii termin *miłosierdzie* niesie konotacje częściowo różne od dotąd wymienionych. Biblijny język hebrajski posługuje się różnymi określeniami miłosierdzia, a mianowicie: *raham*, *hanan* i *hasad*. *Słownik teologii biblijnej*³⁰ objaśnia, że *rahamim* (dosł. wnątrzości) oznacza instynktowne przywiązanie jednego stworzenia do drugiego, na przykład matki do dziecka, ale też ojca do syna, dzieci między sobą i małżonków. To samo słowo w *singularis*: *rehem*, oznacza po prostu łono macierzyńskie. *Hanan* znaczy pochylić się nad kimś, okazać dobroć, ulitować się, spiesząc z natychmiastową pomocą. Derywatem jest *hen*, czyli łaska, życzliwość, dobroć i miłosierdzie. Najważniejszym jednak i najbardziej semantycznie pojemnym wyrażeniem jest *hesed*. Używane jest ono najczęściej spośród wymienionych, i to zarówno w odniesieniu do miłosierdzia Boga, jak i ludzi. Oznacza łaskę, dobroć, miłosierdzie Stwórcy względem stworzenia. Jest to jednak – jak podkreśla Kazimierz Romaniuk – znaczenie wtórne. Pierwotnie dotyczyło

²⁸ *Słownik staropolski*. T. 4. L–M. Red. W. KURASZKIEWICZ, W. TASZYCKI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1963–1965.

²⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 14. *Miejsce–monument*. Red. M.R. MAYENOWA. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź 1982.

³⁰ *Słownik teologii biblijnej*. Red. nac. X. LÉON-DUFOUR. Tłum. i oprac. K. ROMANIUK. Poznań 1990 (wyd. fr. Paris 1970). W tej sprawie por. także: K. ROMANIUK: *Biblijny traktat o miłosierdziu*. Warszawa–Ząbki 1994, s. 9–13.

ono relacji między przełożonymi i podwładnymi, a także między partnerami układu. *Hesed* pozostaje więc w ścisłym związku z pojęciem przymierza. Jak podaje Anna Świderkówna³¹, hebrajskie *berit* nie ma dokładnego odpowiednika w językach nowożytnych. Przymierze kojarzy się głównie ze sferą polityki, podczas gdy *berit* pojmować należy bardziej w kategoriach relacji międzyosobowych, przy czym nie wymaga ono równorzędności partnerów. W późnym judaizmie zacierają się różnice znaczeniowe między terminami *hesed* i *rahamim*, co więcej, *hesed* zaczyna oznaczać dobre uczynki – tym samym już w judaizmie rozpoczął się proces sprowadzania miłosierdzia do dobrych uczynków.

Z kolei w grece, która wkroczyła na teren Biblii poprzez Septuagintę, miłosierdzie oddawane jest przez *ta splanchna*, *to eleos* i *ho oiktirmos* oraz ich derywaty. *Ta splanchna* około V w. przed Ch. zaczęło znaczyć wnętrze człowieka, łono kobiece, a w przenośni – środowisko wewnętrznych poruszeń, uczuć, spontanicznej litości, miłości i właśnie miłosierdzia. Łatwo się więc domyślić, że za pomocą *ta splanchna* oddawano *rahamim*. U św. Pawła Apostoła *ta splanchna* oznacza całego człowieka, a dokładniej chrześcijanina potrafiącego się zdobyć na miłosierdzie i miłość. Greckie *eleos* oraz jego derywaty służyły do przekładania *hesed*, *hen*, czasem *rahamim*³² i wyrażały właściwy stosunek do bliźniego w potrzebie, a także postawę Boga względem człowieka³³. Co ważniejsze, również zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa nazywane jest *eleos*. Dodajmy, że od tego terminu pochodzi też *eleemosyne*, z którego wywodzi się słowo *jałmużna*.

Nie wszystkie biblijne konotacje terminu *miłosierdzie* znajdziemy u królewskiego kaznodziei. Tym niemniej, jest oczywiste, że Biblia wpłynęła na ukształtowanie się chrześcijańskiego pojęcia miłosierdzia. Niezbędne jednak staje się zawężenie pola badań. Punktem odniesienia będzie definicja miłosierdzia podana przez samego Piotra Skargę, zgodnie z którą miłosierdzie to

³¹ A. ŚWIDERKÓWNA: *Rozmowy o Biblii*. Warszawa 1993, s. 160–176. Choć jest to książka popularnonaukowa, to jednak dla celów tej pracy bardzo pożyteczna.

³² W Septuagincie użyto tego terminu tylko 6 razy!

³³ K. ROMANIUK: *Biblijny traktat o miłosierdziu...*, s. 11.

serdeczne i rozumne wzruszenie i użalenie się nad nędzą ludzką, połączone albo z dobrą wolą, albo uczynkiem do poratowania gotowe i zaraz dzielne³⁴.

Właśnie tak rozumiane miłosierdzie podlegać będzie analizie.

Trzeba pamiętać, że interesujące nas teksty są kazaniem. Problematyką badania kazań staropolskich zajął się Mirosław Korolko³⁵. Jak podkreśla, kazanie

należy ze swej gatunkowej istoty do literatury i teologii, podlega więc zarówno ocenie estetycznej, jak i doktrynalnej. Należy przy tym zaznaczyć, że jest rzeczą niemożliwą wytyczenie linii oddzielającej strefę literacką [...] kazania od sfery doktrynalnej [...] bowiem obie te dziedziny wzajemnie się zazębiają, warunkują³⁶.

Stąd metodologiczny postulat uwzględnienia obu aspektów kazania, tak przez historyka literatury, jak historyka teologii. Czym grozi poznanie literackiego aspektu kazania, widać jawnie, zdaniem Korolki, na przykładzie interpretacji *Kazań sejmowych* Piotra Skargi. Historycy myśli politycznej uznają *Kazania* za traktat polityczny, za tekst programowy regalistów, a tymczasem

Ignacy Chrzanowski i inni badacze wielokrotnie udowadniali, że dzieło Skargi jest tekstem propagandowym, tendencyjnym ze swej istoty gatunkowej, niepodlegającym interpretacji literalnej w swych głównych intencjach i celach pisarskich³⁷.

Korolko zwraca uwagę, że zretoryzowanie kazania ma szczególny charakter, ponieważ jest ono wygłaszane, a zatem istotną rolę odgrywa

---

³⁴ P. SKARGA: *Kazania o miłosierdziu*. W: IDEM: *Kazania przygodne z inemi drobniejszymi pracami o różnych rzeczach wszelakim stanom należących*. Kraków 1610, s. 115.

³⁵ M. KOROLKO: *Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań (rekonesans)*. W: *Proza polska w kręgu religijnych inspiracji*. Red. M. JASIŃSKA-WOJTKOWSKA, K. DYBCIAK. Lublin 1993, s. 41–71.

³⁶ Ibidem, s. 41.

³⁷ Ibidem, s. 45.

w nim *actio*. Tymczasem historyk literatury ma do dyspozycji spisany tekst kazania, który mógł zachować się w pięciu postaciach. Po pierwsze, kto inny mógł kazanie napisać, kto inny zaś wygłosić – może to dotyczyć zarówno całości tekstu, jak i jego fragmentów. Po wtóre, kazanie mogło być wygłoszone *ex promptu* przez kaznodzieję. Po trzecie, utwór mógł otrzymać formę kazania, nie będąc przeznaczony do wygłoszenia. Jest to, jak twierdzi badacz, najczęściej spotykana od czasu wynalezienia druku forma kazania staropolskiego. Zwraca przy tym uwagę, że

Istotnym wyróżnikiem jest w tym wypadku tekst napisany w formie mowy-kazania, a nie tytuł utworu³⁸.

Pobudki na czterdziestogodzinne nabożeństwo Piotra Skargi są tego przykładem. Po czwarte, kazania wygłoszone przez kaznodzieję były przez niego modyfikowane i poszerzane, gdy miały ukazać się drukiem, przy czym wersja drukowana nierzadko przypominała traktat teologiczny. Wreszcie, po piąte, kazanie mogło być rekonstruowane przez innych pisarzy.

Istotną sprawą jest ustalenie adresata kazania. Zdaniem Korolki, odbiorcami zbiorów kazań byli w większości przypadków duchowni. Dzieła Piotra Skargi mieszczą się w nurcie dogmatyczno-apologetycznym kaznodziejstwa.

Zasadniczym celem działalności kaznodziejów literatów pierwszego pokolenia jezuitów [...] była obrona zakwestionowanych przez reformację dogmatów, zwłaszcza zdefiniowanych *ex cathedra* na Soborze Trydenckim³⁹.

I dalej pisze Korolko:

Szermierka słowna na ambonie [...] była ściśle zespolona z drukkami katechetycznymi, a także z różnogatunkowymi publika-

---

³⁸ Ibidem, s. 48.

³⁹ M. KOROLKO: *Między retoryką a teologią...*, s. 64.

cjami, jak np. *Żywoty świętych* (Skarga) czy komentarze biblijne (Wujek)⁴⁰.

Materiałem inwencyjnym tych kazań była teologia pozytywno-kontrowersyjna, na przykład dzieło Roberta Bellarmina. Kaznodzieje odwoływali się do Biblii i do patrystyki, przy czym

przeciwnicy katolicyzmu niejako zmuszali kaznodziejów do uprawiania egzegezy według reguł wypracowanych przez humanistycznych teologów⁴¹.

Kazania wydawane drukiem stanowiły zatem materiały pomocnicze dla kaznodziejów. Konkluzja Korolki brzmi:

Nie mamy więc wątpliwości, że głównymi i chyba jedynymi odbiorcami drukowanych kazań Wujka, Skargi czy Powodowskiego byli czytelnicy duchowni. W ten sposób sięgający średniowiecza obowiązek posługiwania się przez kaznodziejów parafialnych gotowymi wzorami przemówień niedzielnych i świątecznych (homilii) uzyskał aprobatę w masowym kaznodziejstwie potrydenckim⁴².

Notabene okoliczność ta determinuje kształt artystyczny owych kazań – walory literackie odsunięte zostały na plan dalszy.

W pierwszym rozdziale pracy zostanie ustalone pochodzenie podanej przez Skargę definicji miłosierdzia, a następnie zostaną porównane treści dotyczące miłosierdzia znane z *Kazań o miłosierdziu i Pobudek do Bractwa Miłosierdzia* z treściami zawartymi w *Kazaniach na niedziele i święta*. Jeśli okaże się, iż wiele wątków się powtarza, znaczyć to będzie, że wielka pochwała miłosierdzia z kazania jemu poświęconemu jest czymś więcej niż daniną na rzecz okoliczności, w jakich zostało ono wygłoszone⁴³.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, s. 66.

⁴³ *Kazania o miłosierdziu* zostały wygłoszone w Niedzielę Trójcy Świętej 1588 roku do członków Bractwa Miłosierdzia założonego przez Skargę w 1584 roku.

Kazania na niedziele i święta stanowią materiał porównawczy, ponieważ Skarga przedstawia w nich, przy okazji omawiania poszczególnych perykop ewangelicznych, szereg teologicznych zagadnień, między innymi doktrynę Trójcy Świętej, św. Anzelma doktrynę usprawiedliwienia, problematykę natury, łaski i zasługi, czy dogmat o transsubstancjacji. Zdaniem Stanisława Sapińskiego, jezuita chciał, „aby zbiór jego kazań obejmował, o ile możliwości, całokształt nauki katolickiej”⁴⁴. Stąd celowe wydaje się dokładniejsze przeanalizowanie *Kazań na niedziele i święta*.

W rozdziale drugim zarysowany zostanie szerszy kontekst teologiczny kaznodziejstwa Skargi. Uczynimy to poprzez wyodrębnienie toposów dotyczących miłosierdzia, pojawiających się w patrystyce i tekstach średniowiecznych. Wpierw zdefiniujemy pojęcie toposu, opierając się na ustaleniach retoryki, a następnie przyjrzymy się związkom między toposami dotyczącymi miłosierdzia oraz pokażemy, jak były one stosowane i przekształcane przez Piotra Skargę. Tym sposobem będzie można sprawdzić, czy królewski kaznodzieja do teologii miłosierdzia wniósł coś nowego. Znaczenie dzieł ojców Kościoła w badaniu pism Skargi nie polega na tym, że stanowili oni dla niego bezpośrednie źródło inspiracji, lecz na tym, że byli doktrynalnym punktem odniesienia, świadectwem ciągłości nauczania kościelnego. Pełnią rolę bardzo istotnego elementu kształtowania się teologii chrześcijańskiej – oni pierwsi podjęli próbę skonfrontowania chrześcijaństwa z filozofią i całą kulturą antyku. W wiekach średnich natomiast zaczęto systematycznie uprawiać teologię jako dyscyplinę naukową. Szczególnie miejsce zajmuje tu myśl św. Tomasza z Akwinu, stanowiąca w czasach Skargi podstawę nauczania teologii w zakonie jezuitów. Przedmiotem niniejszych badań nie będą natomiast bezpośrednie źródła inspiracji królewskiego kaznodziei ani epoka, w jakiej działał.

Rozdział trzeci poświęcony będzie związkom między miłosierdziem Boskim i ludzkim w kaznodziejstwie Piotra Skargi, wreszcie, w zakończeniu, zostaną sformułowane wnioski.

---

⁴⁴ S. SAPIŃSKI: *Badania źródłowe nad kazaniem niedzielniemi i świętecznemi Skargi*. Kraków 1924, s. 191.

Zakończenie

Piotr Skarga w swojej działalności kaznodziejskiej sporo uwagi poświęcił problematyce miłosierdzia – zawsze, gdy była ku temu okazja. Za najpełniejszy wykład jego poglądów na miłosierdzie można uznać *Kazania o miłosierdziu*. Tym niemniej, rekonstruowanie jego poglądów w tej materii wyłącznie na podstawie tego tekstu byłoby mylące. I tak, z *Kazań o miłosierdziu* wynikałoby, że miłosierdzie jest podstawą wszelkich cnót, podczas gdy w *Kazaniach na niedziele i święta* to miłość stanowi taką podstawę – zgodnie zresztą z ówczesnie przyjmowaną teologią. Co więcej, miłosierdzie wypływa właśnie z miłości. Podobnie w *Pobudkach do Bractwa Miłosierdzia* miłość jego członków określana jest jako źródło, z którego mają wypływać ich uczynki miłosierdzia. Zdarza się jednak, że terminów *miłość* i *miłosierdzie* używał królewski kaznodzieja zamiennie i w tych sytuacjach rzeczywiście bez miłosierdzia żadna cnota nic nie waży. Dalej, w *Kazaniach o miłosierdziu*, Skarga ujmował mękę i śmierć Jezusa jako wyraz miłosierdzia. Takie podejście widoczne jest także w innych kazaniach, z tym, że Skarga w tym kontekście podejmował problem Bożej sprawiedliwości, miłości i dobroci. Według jezuita istniał pewien pośredni związek między miłosierdziem i Eucharystią – sakrament ten jednoczy wiernych z Chrystusem, a dopiero miłość wzajemna, wypływająca z miłości do Jezusa, skłania do uczynków miłosierdzia. W końcu w *Kazaniach o miłosierdziu* oraz w innych Skarga niemalże utożsamiał miłosierdzie z jałmużną. Nie jest to jednak regułą.

Powtarza się natomiast stanowcze zalecenie, aby miłosierdzie świadczyć w należyтым porządku – a więc w pierw bliskim, później obcym, w pierw katolikowi, później dopiero heretykowi, Żydowi czy Turkowi

i raczej dobrym, niż złym. Nawet wówczas, gdy Skarga cytował ojców Kościoła, nienakazujących czynić rozróżnień między potrzebującymi, obstawał przy swoim zdaniu. W kazaniach można odnaleźć związek roztropności z miłosierdziem. Obie te cnoty – mówiąc kolokwialnie – mają wspólnego wroga, którym jest dążenie do luksusu. Kaznodzieja wysuwał wreszcie krytyczne uwagi pod adresem żebractwa, jednocześnie ostrzegając przed nieroztropnym daniem jałmużny.

Wyciągnąć stąd należy wniosek, że miłosierdzie nie jest centralną kategorią teologii Piotra Skargi, a pierwszeństwo należałoby przyznać raczej miłości Boga i bliźniego. W świetle miłości wydaje się Skarga stawiać najważniejsze treści chrześcijańskie, takie jak Wcielenie, męka i śmierć Zbawiciela czy Eucharystia. Tym niemniej miłosierdzie było dla jezuitę cnotą ważną. Można powiedzieć, że sprawdzianem miłości: kto nie jest miłosierny, w tym nie ma miłości. W *Kazaniach o miłosierdziu* Skarga akcentował raczej te treści doktrynalne, za pomocą których mógł utwierdzać członków Bractwa Miłosierdzia w szlachetnym zamiarze wspomagania potrzebujących. W kazaniach tych nie głosił jednak niczego, czemu zaprzeczałyby inne jego teksty. Powtarzają się natomiast zalecenia praktyczne.

Trudno określić zakres kategorii miłosierdzia w kazaniach Skargi. Jest on zależny od celów, jakie sobie kaznodzieja stawiał. Miłosierdzie oscyluje między miłością a jałmużną. Był w tym Skarga zgodny zarówno z praktyką językową swego czasu, jak i z tradycją kościelną. Definicja miłosierdzia podana przez Piotra Skargę nie pozwala wcale na sprecyzowanie terminu, choćby dlatego, że uczynki miłosierdzia są zarazem uczynkami miłości. Można natomiast stwierdzić, że w kaznodziejstwie Skargi miłosierdzie jest poruszeniem zarówno serca, jak i rozumu – posiada więc wymiar uczuciowy i zarazem jest rozumne. W tym sensie definicja przez niego podana, a zaczerpnięta od św. Augustyna, jest więc zgodna z tym, co Skarga pisał o miłosierdziu. Mimo uczuciowego tonu spotykanego u królewskiego kaznodziei mówiącego o miłosierdziu, stwierdzić wypada, że bezwzględnie prymat ma rozum, co skądinąd koreluje ze związkiem miłosierdzia z roztropnością, o którym już była mowa. Kaznodziejstwo Skargi można więc ująć jako „szkołę uczuć”: uczucie popycha do pomagania potrzebującym, ale jego kierunek wyznaczać ma rozum.

Z badań nad topiką dotyczącą miłosierdzia wynika, że między toposami zachodzą rozmaite związki – toposy przenikają się wzajemnie, przekształcają i wynikają jedno z drugich. Można było wręcz odnieść wrażenie, że – ujmując rzecz obrazowo – wystarczy dobrać odpowiednie toposy i one same „pracują” za autora. Twierdzenia będące toposami pełnią odmienną rolę niż obrazy i postaci zaczerpnięte z Pisma Świętego. Te pierwsze stanowią po prostu przesłanki danej argumentacji, w tych ostatnich natomiast wpraw najpierw następuje interpretacja danej postaci/obrazu, dopiero wnioski z interpretacji pełnią funkcję przesłanek. Jest to zgodne z koncepcją, według której topos powstaje na dwa sposoby: z entymematu bądź obrazu. Wreszcie toposy umożliwiają wyciągnięcie morałów z fragmentów Pisma Świętego, zdających się nie dotyczyć wprost zagadnień, do których odnosi się moral. Piotr Skarga posługiwał się toposami swobodnie, nierzadko dochodząc za ich pomocą do odmiennych wniosków niż jego poprzednicy, a także stosując je w nowych, nieznanych wcześniej kontekstach. Przykładem może być choćby wykorzystanie toposu człowieka jako dłużnika Pana Boga przy okazji omawiania doktryny czyścica. Wydaje się zarazem, że istnieją pewne niezmiennie czynniki wpływające na sposób użycia toposów przez Skargę. Bylibyśmy skłonni wyróżnić cztery takie elementy: potrzebę wdrożenia nauczania Soboru Trydenckiego, dokonującą się w czasach Skargi zmianę podejścia do żebractwa, położenie przez Skargę nacisku na świadczenie codziennego miłosierdzia w warunkach społeczeństwa stanowego jego czasu i polemikę z protestantami.

Najważniejszą kwestią związaną z toposami wydaje się ich relacja do treści doktrynalnych. Co prawda, różnica między nimi nie jest ostra, co wynika z przyjętej tu definicji, jednak treści doktrynalne wpływają na użycie określonych toposów. Taki wniosek wyciągnąć można, badając zastosowanie toposu wspólnej natury. Bez doktryny unii hipostatycznej nie byłoby możliwe twierdzenie, że należy kochać Jezusa z racji wspólnej z Nim natury. Topos ten można wykorzystać w innym kontekście doktrynalnym, lecz zmienia się wówczas sposób jego użycia. Skoro toposy stanowią część argumentacji, służą też do rozwijania doktryny. Właśnie to zagadnienie wydaje się wymagać dokładniejszego zbadania, już niekoniecznie w związku z problematyką miłosierdzia u Piotra Skargi.

O miłosierdziu Bożym pisał Skarga, odwołując się w większym stopniu do doktryny atrybutów Boga przejawiających się w Jego dziełach, niż do doktryny Trójcy Świętej. Aby odpowiedzieć na pytanie, jaką rolę w twórczości Skargi pełni paralela między miłosierdziem Boskim i ludzkim, należało ustosunkować się z jednej strony do wniosku Misiurka, według którego Skarga preferował raczej obraz Boga surowego Sędziego niż miłosiernego Ojca, z drugiej zaś do poglądu Hernasa, przekonanego, że królewski kaznodzieja stosował przestrach pożyteczny. W związku z tym trzeba było przyrzeć się tekstom Piotra Skargi, w których ukazane zostało oblicze Boga surowego i karzącego. Wysłunięto też hipotezę, że Skarga preferował raczej starotestamentowy obraz Boga niż wizerunek Boga surowego Sędziego.

Hipoteza ta okazała się jednak fałszywa – Skarga odwoływał się do Starego Testamentu jako rezerwuaru przykładów mających potwierdzać realność Bożych pogroźek bądź rzeczywistość Bożego miłosierdzia i przebaczenia. Z drugiej zaś strony zdawał się traktować przekaz starotestamentowy jako figurę relacji Boga wobec ludzkości, Kościoła czy Rzeczypospolitej. Do Nowego Testamentu odwoływał się zarówno po to, by miłosierdziem pocieszać, jak i po to, by sprawiedliwością grozić. Ustalono też, że Skarga zestawiał miłosierdzie i sprawiedliwość Bożą nie tylko w tekstach należących do *genus propheticum*, czy – szerzej – posługujących się „przestrachem pożytecznym”, ale także w innych kazaniach. Przykładem mógłby być *Areopagus*. Okazało się, że Piotr Skarga rozróżniał bojaźń niewolniczą i bojaźń synowską – ta ostatnia jest doskonalsza i wypływa z miłości. Celem królewskiego kaznodziei nie było pozostawienie odbiorcy w bojaźni niewolniczej, jedynie z nakazem wystrzegania się grzechów, lecz skłonienie go do miłości Boga, czemu służyło zarówno podkreślanie Bożej surowości, jak i łaskawości oraz dobrodziejstw, jakie Bóg zsyła na rodzaj ludzki i wszelkie stworzenie. Z tego wszystkiego wynika, że teksty o Bogu karzącym i surowym nie zaprzeczają paraleli między miłosierdziem Boskim i ludzkim.

Stwierdzono, że choć kaznodzieja pisał o Bożym miłosierdziu w kontekście doktryny stworzenia świata i Opatrzności Bożej, w kontekście Męki Pańskiej, a wreszcie przy okazji omawiania niektórych sakramentów oraz odpustów, można zauważyć, że w tych samych kontekstach pisał również o sprawiedliwości Bożej, dobroci, szczodroblewości czy

bezinteresownej miłości. Częściej też pojawia się teza: niemiłosierni nie mogą liczyć na miłosierdzie Boże. Można więc stwierdzić, że chociaż Skarga uznawał istnienie paraleli między miłosierdziem Boskim i ludzkim, to jednak istotniejsze wydaje się w jego tekstach zachowanie równowagi między miłosierdziem i sprawiedliwością. Ostatecznie jednak Skarga za nadrzędną kategorię wobec jednego i drugiego zdawał się uznawać Bożą dobroć, w czym nie był zresztą odosobniony. Przejawiało się to u Skargi budowaniem obrazu Boga Dobrodzieja, którego łaskę i chwałością jest odrzucać, za co też grożą kary.

Wniosek z przeprowadzonych badań brzmi następująco: Piotr Skarga nie proponował żadnych teologicznych przewartościowań, lecz posługiwał się ustaleniami teologii swojego czasu, aby uwypuklić i podkreślić te treści, które były mu niezbędne do umocnienia potrzebnych w określonym kontekście tez. Pokazało to zwłaszcza prześledzenie w pismach ojców Kościoła i tekstach średniowiecznych topiki dotyczącej miłosierdzia. Nie można więc powiedzieć, by Piotr Skarga miał własną, oryginalną koncepcję miłosierdzia, jeśli przez koncepcję rozumieć doktrynę teologiczną, którą by prezentował i rozwijał w swoich pismach. Zarazem nie ujawniła się u królewskiego kaznodziei żadna sprzeczność; odmienność ujęć, z jakimi zetknąć się można w jego tekstach, wynika z różnorodności zadań przez nie pełnionych. Trudno więc byłoby mówić o ewolucji poglądów Skargi w tej materii. Związane jest to zapewne z faktem, że przebadane przez nas teksty opracowywał późno, na podstawie swoich notatek. W każdym razie, w tekstach z różnego czasu pochodzących – na przykład w kazaniach dodanych do ostatniego wydania *Kazań na niedziele i święta*, jakie ukazało się za życia autora – nie znaleziono nic, co świadczyłoby o zmianie jego poglądów.

A jednak teksty Piotra Skargi zawierają elementy, które można by uznać za jego wkład własny do teologii miłosierdzia Bożego. Wkładem takim może być, jeśli nie sama koncepcja Bractwa Miłosierdzia – tę zaczerpnął z wzorców włoskich – to teologiczne ujęcie jego działalności. Wydaje się, że dla Skargi Bractwo stanowiło restytuowanie wczesnochrześcijańskiego ideału. Wkładem tym jest niewątpliwie swoboda, z jaką posługiwał się toposami. Przypomnijmy kilka takich innowacji: topos człowieka jako dłużnika Pana Boga zastosował dla uzasadnienia doktryny czyśćca, pomaganie duszom czyścicowym ujmował w kate-

goriach miłosierdzia, pouczał jak powinniśmy świadczyć miłosierdzie naszym dobrodziejom, gdy się znajdą w potrzebie, jak powinniśmy pomagać tym, którym nikt nie pomaga – tak również winniśmy czynić duszom czyściovym, które znikąd pomocy nie mają. Takie użycie toposu stanowi polemikę z protestantami. Efektem doktryny protestanckiej jest w ujęciu Skargi brak miłosierdzia wobec najbardziej potrzebujących, a takimi są właśnie zmarli. Wkładem własnym do teologii miłosierdzia jest wykorzystanie toposu wdowy z Sarepty Sydońskiej, by uzasadnić, że jałmużna pomaga w trudnościach. Stanowisko kaznodziei jest jednak odmienne od poglądu św. Cypriana, Skarga był bowiem przekonany, że miłosierdzie wobec obcych można świadczyć tylko po zaspokojeniu potrzeb bliskich. Kaznodzieja wykorzystywał topos człowieka jako żebraka przed Panem Bogiem, ale nie przeszkadzało mu to w krytykowaniu żebractwa jako takiego. Wydaje się wreszcie, że na podstawie wypowiedzi dotyczących miłosierdzia można by opisać ideał człowieka miłosiernego według Skargi. Jest to człowiek roztropny, umiejący zadbać o swoje interesy w taki sposób, by środków wystarczyło na zaspokojenie potrzeb bliskich i na pomoc ubogim. Człowiek taki nie musi rozdawać wszystkich dóbr potrzebującym, ani zostawać zakonnikiem, powinien jednak sam szukać osób potrzebujących pomocy. Powinien być wrażliwy, zdolny do płaczu na widok cudzej niedoli, której zaradzić nie może, a zarazem kierować się wskazaniem rozumu, nie zaś porywami serca. Powinien umieć współpracować z innymi i nie zniechęcać się z powodu cudzej słabości lub niedbalstwa. Ważne, aby nie zapominał o potrzebach Kościoła oraz aby troszczył się o Rzeczpospolitą. Jego dobre uczynki winny wypływać z miłości ku Bogu i bliźniemu, on sam zaś ma często się modlić oraz przystępować do spowiedzi i Komunii Świętej. W ten sposób zapewni sobie pomyślny wyrok, gdy po śmierci przed sądem Bożym stanie. Nie będziemy chyba dalecy od prawdy, mówiąc, że człowiek taki stanowi wzór do naśladowania oraz ideał, do którego dąży członek Bractwa Miłosierdzia.

Nie należy wyciągać z tego wniosku, jakoby całość kaznodziejstwa Skargi podporządkowana była jednej idei zwierzchniej, a mianowicie formacji członków Bractwa Miłosierdzia, tym bardziej, że w tekstach Skargi znaleźć można ideę konkurencyjną – troskę o Rzeczpospolitą. Można jednak stwierdzić, że ideał człowieka przedstawiony przez Skar-

gę – o ile nasza charakterystyka jest trafna – znajduje swoje wypełnienie w ideale przyświecającym Bractwu Miłosierdzia. Wolno żywić nadzieję, że zaprezentowane tu wyniki studiów dają pewien, choć jeszcze niedoskonały, obraz miejsca kategorii miłosierdzia w pismach królewskiego kaznodziei.

Bibliografia

Teksty źródłowe:

SKARGA P.: *Kazania na niedziele i święta*. Kraków 1609.

SKARGA P.: *Kazania o siedmi sakramentach Kościoła Ś. Katholickiego*. Kraków 1609.

SKARGA P.: *Kazania przygodne z inemi drobniejszymi pracami o różnych rzeczach wszelakim stanom należących*. Kraków 1610.

SKARGA P.: *Kazania sejmowe i Wzywianie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Wstęp, oprac. tekstu i przypisy M. KOROLKO. Warszawa 1999.

Teksty źródłowe pomocnicze:

AMBROŻY, św.: *Historia Nabota*. Przedmowa bp R. ANDRZEJEWSKI. Przekł., wstęp i oprac. M. KOZERA. Sandomierz 1985.

ARYSTOTELES: *Topiki; O dowodach sofistycznych*. Przeł., wstępem i komentarzem opatrzył K. LEŚNIAK. Warszawa 1978.

AUGUSTYN, św.: *De doctrina christiana; O nauce chrześcijańskiej. Tekst łacińsko-polski*. Przeł., wstępem i komentarzem opatrzył J. SULOWSKI. Warszawa 1989.

AUGUSTYN, św.: *Państwo Boże*. Przeł. W. KUBICKI. Wstęp J. SALIJ. Kęty 1998.

AUGUSTYN, św.: *Wybór mów (kazania świąteczne i okolicznościowe)*. Przeł. J. JAWORSKI. Wstęp i oprac. E. STANULA. Warszawa 1973.

BERNARD z CLAIRVAUX, św.: *O miłowaniu Boga i inne traktaty*. Przekł. i wstęp S. KIEŁTYKA. Poznań 2000.

Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła. Oprac. S. GŁOWA, I. BIEDA. Poznań 1997.

- CEZARY Z ARLES, św.: *Kazania*. Przeł. S. RYZNAR. Wstęp i oprac. E. STANULA. Warszawa 1989.
- CYPRIAN, św.: *De operis et eleemosynis*. W: IDEM: *Pisma*. Cz. 1: *Traktaty*. Z łac. przeł., wstępami i komentarzem zaopatrzył J. CZUJ. Poznań 1937.
- CYPRIAN, św.: *O modlitwie Pańskiej*. W: *Odpowiedź na Słowo. Najstarsi mistrzowie chrześcijańskiej modlitwy*. Wstęp i oprac. H. PIETRAS. Tłum. A.U. KORAB. Kraków 1993.
- JAN CHRZYSTOM, św.: *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza (część pierwsza: homilie 1–40)*. Przeł. J. KRYSZYŃSKI. Rew. przekł., oprac. tekstu i przypisy A. BARON. Uwspółcześnienie tekstu E. BUSZEWICZ. Kraków 2003.
- JAN CHRZYSTOM, św.: *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza (część druga: homilie 41–90)*. Przeł. J. KRYSZYŃSKI. Rew. przekł., oprac. tekstu i przypisy A. BARON. Uwspółcześnienie tekstu A. BARON, E. BUSZEWICZ. Kraków 2001.
- KLEMENS Z ALEKSANDRII, św.: *Który człowiek bogaty może być zbawiony*. Przeł. J. CZUJ. Wstęp i oprac. J. NAUMOWICZ. Kraków–Ząbki 1995.
- Odpowiedź na Słowo. Najstarsi mistrzowie chrześcijańskiej modlitwy*. Wstęp i oprac. H. PIETRAS. Przeł. A.U. KORAB. Kraków 1993.
- ORYGENES: *Homilie o Ewangelii św. Łukasza*. Wstęp M. STAROWIEYSKI. Przeł. i oprac. S. KALINKOWSKI. Warszawa 1986.
- ORYGENES: *Komentarz do Ewangelii wg św. Mateusza*. Wstęp i oprac. E. STANULA. Przeł. K. AUGUSTYŃSKI. Kraków 1998.
- ORYGENES: *O modlitwie*. W: *Odpowiedź na Słowo. Najstarsi mistrzowie chrześcijańskiej modlitwy*. Wstęp i oprac. H. PIETRAS. Przeł. A.U. KORAB. Kraków 1993.
- PEREGRYN Z OPOLA: *Kazania de tempore et de sanctis*. Red. naukowa J. WOLNY. Przeł. J. MRUKÓWNA. Kraków–Opole 2001.
- PIOTR LOMBARD: *Sententiae*. W: *Sancti Bernardi Claraevallensis [...] opera omnia*. Antverpiae 1620.
- TERTULIAN: *O modlitwie*. W: *Odpowiedź na Słowo. Najstarsi mistrzowie chrześcijańskiej modlitwy*. Wstęp i oprac. H. PIETRAS. Przeł. A.U. KORAB. Kraków 1993.
- TOMASZ Z AKWINU, św.: *Summa theologica*. Korzystano w wydania: *Doctoris Angelici Divi Thomae Aquinatis [...] opera omnia [...] studio et labore Stanislai Eduardi Frette et Pauli Mare*. Vol. 1–5, *Summa theologica*. Parisiis 1882.

Opracowania:

- ABRAMOWSKA J.: *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*. W: EADEM: *Powtórzenia i wybory. Studia z tematologii i poetyki historycznej*. Poznań 1995 (pierwodruk w: *Teoretyczne tematy i problemy*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław 1986).
- CURTIUS E.R.: *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*. Przeł. i oprac. A. BOROWSKI. Kraków 2005 (wyd. 2, popr.). Wyd. 1 oryg. 1948.
- CYREK J.: *Ks. Piotr Skarga apostołem miłosierdzia*. „Ruch Charytatywny” 1936, R. XIX.
- DRZYMAŁA K.: *Ksiądz Piotr Skarga SJ 1536–1612*. Kraków 1984.
- Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2. *Od Odrodzenia do Oświecenia*. Cz. 1: *Teologia humanistyczna*. Red. M. RECHOWICZ. Lublin 1975.
- GILSON É.: *Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich*. Przeł. S. ZAŁEWSKI. Warszawa 1966 (wyd. oryg. 1955).
- GÓRSKI K.: *Zarys dziejów duchowości katolickiej w Polsce*. Kraków 1986.
- GRABOWSKI T.: *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce XVI wieku*. Kraków 1913.
- GRZEBIEŃ L.: *Piotr Skarga*. W: *Słownik polskich teologów katolickich*. T. 4. Red. H.E. WYCZAŃSKI. Warszawa 1983.
- HERNAS C.: *Barok*. Warszawa 1998 (wyd. 5, zm. i rozsz.).
- JONAS H.: *Religia gnozy*. Przeł. M. KLIMOWICZ. Kraków 1994.
- KOPIŃSKI A.: *Kazania Skargi, czyli państwo-klasztór*. „Arcana” 2000, nr 2, s. 185–190.
- KOROLKO M.: *Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań (rekonesans)*. W: *Proza polska w kręgu religijnych inspiracji*. Red. M. JASIŃSKA-WOJTKOWSKA, K. DYBCIAK. Lublin 1993, s. 41–71.
- KOROLKO M.: *O prozie „Kazań sejmowych” Piotra Skargi*. Warszawa 1971.
- KWIATKOWSKI F.: *Ojciec ubogich*. „Ruch Charytatywny” 1936, R. XIX.
- LEŻEŃSKI J.: *Skarga wśród naszych czasów*. „Ruch Charytatywny” 1936, R. XIX.
- LINDE S.B.: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa 1994.
- LUBAC H. de: *Katolicyzm. Społeczne aspekty dogmatu*. Tłum. M. STOKOWSKA. Kraków 1961.
- MISIUREK J.: *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*. T. 1. (W[iek] X–XVII). Lublin 1994.
- OBIREK S.: *Koncepcja miłosierdzia w pismach księdza Piotra Skargi SJ*. W: *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Red. U. AUGUSTYŃIAK, A. KARPIŃSKI. Warszawa 1999, s. 19–29.

- OBIREK S.: *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ*. Kraków 1994.
- PAŁUCKI J.: *Nabywanie cnót w ambrozjańskim programie doskonalenia chrześcijańskiego*. W: *Droga doskonalenia w epoce patrystycznej. Zagadnienia wybrane*. Red. F. DRĄCZKOWSKI, J. PAŁUCKI, M. SZRAM. Lublin 1997.
- PAZERA W.: *Kaznodziejstwo w Polsce. Od początku do końca epoki Baroku*. Częstochowa 1999.
- ROCZNIK W.: *Piotr Skarga, Philantropist of the Counter-Reformation*. „The Polish Review” 2007, T. 52, z. 1, s. 37–100.
- ROMANIUK K.: *Biblijny traktat o miłosierdziu*. Warszawa–Ząbki 1994.
- SAPIŃSKI S.: *Badania źródłowe nad kazaniami niedzielnymi i świątecznymi Skargi*. Kraków 1924.
- Słownik łacińsko-polski*. Według słownika H. MENEGGO i H. KOPII. Oprac. K. KUMANIECKI. Warszawa 1990, wyd. 18.
- Słownik polskich teologów katolickich*. T. 1–4. Red. H.E. WYCZAWSKI. Warszawa 1983.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 14: *Miejsce–monument*. Red. M.R. MAYE-NOWA. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź 1982.
- Słownik staropolski*. T. 4: *L–M*. Red. W. KURASZKIEWICZ, W. TASZYCKI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1963–1965.
- Słownik staropolski*. T. 10, z. 8(68): *Wysługa–Wżgim*. Red. S. URBAŃCZYK. Kraków 1993.
- Słownik teologii biblijnej*. Red. nac. X. LÉON-DUFOUR. Przeł. i oprac. K. ROMANIUK. Poznań 1990 (wyd. francuskie: Paris 1970).
- STARNAWSKI J.: *Piotr Skarga w legendzie wieków*. „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 3, s. 3–46.
- SZKUDELSKI J.: *Duszpasterstwo społeczne według księdza Piotra Skargi*. „Ate-neum Kapłańskie” 1936, R. 22, T. 37: s. 417–438; T. 38: s. 31–41.
- SZKUDELSKI J.: *Duszpasterstwo według księdza Piotra Skargi*. Włocławek 1936.
- ŚWIDERKÓWNA A.: *Rozmowy o Biblii*. Warszawa 1993.
- TAZBIR J.: *Piotr Skarga – szermierz kontrreformacji*. Warszawa 1983.
- WINDAKIEWICZ S.: *Piotr Skarga*. Kraków 1925.
- WIPSYCKA E.: *Kościół w świecie późnego antyku*. Warszawa 1994.
- WÓJCIK A.S.: *Prawda a miłość i miłosierdzie w Biblii Hebrajskiej*. W: „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36). Red. T.M. DĄBEK. Kraków 2002, s. 127–170.
- ZIOMEK J.: *Retoryka opisowa*. Wrocław [etc.] 1990.
- ŻYCHIEWICZ T.: *Żywoty*. T. 2. Kalwaria Zebrzydowska 1989.

Jacek Kwosek

The category of mercy in sermons by father Piotr Skarga

Summary

The topic of the work is the category of mercy in sermons by father Piotr Skarga. The work consists of an introduction, three chapters, and conclusion. The introduction presents the state of research, connotations to the notion of “mercy”, problems connected with the relations between preaching and rhetorics, as well as a layout of the work. The first chapter discusses the origin of the definition of mercy provided by Skarga, and compares contents concerning mercy known from *Kazania o miłosierdziu* and *Pobudki do Bractwa Miłosierdzia* with the ones included in *Kazania na niedziele i święta*. The second chapter outlines a broader theological context of Skarga’s preaching. In so doing, the toposes concerning mercy and appearing in patristics, as well as in medieval authors were distinguished. The notion of topos was defined on the basis of the findings of rhetorics. Next, the relations between toposes concerning mercy were examined, and the way they were used and transformed by father Piotr Skarga was shown. The third chapter was devoted to the relations between the divine and human mercy in Skarga’s preaching. In final, the conclusions were formulated.

Jacek Kwosek

La catégorie de miséricorde dans les sermons du prêtre Piotr Skarga

Résumé

L'objectif de l'étude est de décrire la catégorie de miséricorde dans les sermons du prêtre Piotr Skarga. L'étude se compose de l'introduction, trois chapitres et la conclusion. Dans l'introduction l'auteur présente l'état des recherches, des connotations liées au terme « miséricorde », des problèmes concernant des relations entre la prédication et la rhétorique, et le plan de l'étude. Dans le premier chapitre il expose l'origine de la définition de miséricorde, citée par Skarga, et compare des contenus concernant la miséricorde des textes *Kazania o miłosierdziu* et *Pobudki do Bractwa Miłosierdzia* avec les textes *Kazania na niedziele i święta*. Dans le deuxième chapitre, l'auteur esquisse un contexte théologique plus large de la prédication de Skarga. A cette fin l'auteur distingue des topos concernant la miséricorde, apparus dans la patristique et chez les auteurs médiévaux. La notion de topos est définie d'après les règles de rhétorique. Ensuite il soumet à l'étude les relations entre des topos concernant la miséricorde, et montre comment ils étaient présentés et transformés par le prêtre Piotr Skarga. Le troisième chapitre est consacré aux relations entre la miséricorde divine et humaine dans l'oeuvre de Skarga. Dans la conclusion l'auteur formule les résultats de ses recherches.

Redaktor
Aleksandra Gaździcka

Projektant okładki
Paulina Dubiel

Redaktor techniczny
Małgorzata Pleśniar

Korektor
Magdalena Białek

Łamanie
Grażyna Szewczyk

Copyright © 2013 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2146-2
(wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-012-9
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 16,0. Ark. wyd. 17,0. Papier Ecco
Book Cream 70 g Cena 26 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Praca Jacka Kwoska jest znakomitą pozycją wnoszącą duży wkład do poznania myśli ks. Piotra Skargi, najważniejszego polskiego kaznodziei, jak też i polskiej kultury drugiej połowy XVI i XVII wieku. [...] szczególnie przedstawia naukę ks. Piotra Skargi na temat kategorii miłosierdzia. Prezentuje zajmujące i twórcze spojrzenie zarówno na problem, jak i wielkiego kaznodzieję.

Z recenzji wydawniczej ks. dr. hab. prof. UPPiII Andrzeja Bruździńskiego

Praca *Kategoria miłosierdzia w kazaniach księdza Piotra Skargi* jest analizą tekstów ks. Skargi dotyczących miłosierdzia i niektórych toposów związanych z miłosierdziem, jakie odnaleźć można w twórczości Skargi oraz w wybranych tekstach niektórych ojców Kościoła i pisarzy kościelnych wieków średnich. Celem pracy jest ustalenie, jaką rolę odgrywa pojęcie miłosierdzia w teologii i kaznodziejstwie Piotra Skargi, w szczególności zaś, czy stanowi ono kategorię centralną, w której świetle podejmował główne tematy teologiczne. Praca przeznaczona jest przede wszystkim dla badaczy zainteresowanych teologicznymi aspektami twórczości Piotra Skargi.

Cena 26 zł (+ VAT)

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-012-9